

*Ольга Мовчан (Київ)***ТОВАРОПОСТАЧАННЯ РОБІТНИКІВ УСРР В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ
ДО ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ. 1928-1929 рр.**

Останнім часом вітчизняна та російська історіографія поповнилися численними працями з історії повсякденного життя робітників періоду сталінської індустріалізації. Однак проблема, що цікавить нас, в них спеціально не розглядалася. Виключення становить монографія російського історика Є.Осокіної, присвячена дослідженню ролі розподілу та ринку в постачанні населення СРСР в добу промислової модернізації (1927–1941 рр.). На жаль, проблема товаропостачання робітників УСРР висвітлюється в ній побіжно й на прикладі одного промислового регіону республіки – Донбасу¹.

Деякі аспекти цієї проблеми досліджено модерними українськими істориками. Зокрема, П.Слотнік, Г.Капустян та Л.Гриневиц показали скорочення централізованого продовольчого постачання населення республіки наприкінці 20-х рр. у зв'язку зі зривом державних хлібозаготівель². К.Лобач, А.Маслов та В.Прилуцький висвітлили проблему формування товарних ресурсів та розкрили роль різних секторів торгівлі в товаропостачанні міського населення в УСРР в період переходу до сталінської модернізації³.

Фундаментальні дослідження з історії побуту радянських робітників проводились радянськими істориками. Зокрема, в 20-ті роки за наслідками бюджетних обстежень та соціальних опитувань було підготовлено низку ґрунтовних праць, в яких розглядалися проблеми життєвого рівня робітників, і в тому числі їх харчування, забезпеченості взуттям та одягом, рух цін на споживчі товари та ін.⁴. Характерною особливістю цих праць є обмеження предмету дослідження рамками 1927 р., оскільки пізніше в СРСР, й особливо в Україні, розпочалося катастрофічне падіння життєвого рівня населення.

Монографії з історії соціальної політики державної партії, написані в 30-ті рр., мали публіцистичний характер. Їх автори мали пропагувати урядові програми подолання «труднощів росту, зумовлених зростанням міського населення та скороченням безробіття», а не критикувати негативні соціальні наслідки форсованої індустріалізації⁵.

Таким чином, історія товарного забезпечення робітників України в перші роки індустріалізації, як недостатньо розроблена, залишається актуальною для дослідження.

Ще в добу непу рівень матеріального забезпечення робітників був невисоким. Не достаток, а відносне благополуччя стало наслідком соціальної політики уряду. З середини 20-х рр. у зв'язку зі зростанням грошових доходів населення в умовах обмеженості промислового виробництва і торгівлі почалось загострювання товарного голоду та зростання цін на промислові товари⁶.

Обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали попиту. В той час, як виробництво солі, калош, сірників, більшості шкіряно-взуттєвих товарів, із розрахунку на окремого споживача, порівняно з довоєнним часом, збільшилося, виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких скляних, металевих і шкіряних товарів, а також чаю, цукру та рослинної олії залишалося на рівні, набагато нижчому від довоєнного.

Незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися тільки на 73,6 %, причому за рахунок державної промисловості – трохи більше, ніж на половину. Це зумовлювалося як припиненням імпорту, який традиційно покривав дефіцит на шкіряне взуття, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті: під час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлись носити шкіряне взуття. Дефіцит на ринку металевих товарів, що зберігався з довоєнних часів (попит задовольнявся на 80–85 %), посилювався через розподіл переважної більшості металургійної продукції поміж трестами⁷.

З року в рік, за виключенням неврожайного 1924/25 р., покращувалося харчування населення, що засвідчували наслідки бюджетних обстежень родин робітників⁸. Незначні збої в постачанні хлібом окремих районів УСРР в 1925/26 р. були спричинені надмірним вивезенням хліба за межі республіки⁹ внаслідок різкого розриву цін на російських та українських ринках¹⁰.

Основним джерелом продовольчого постачання городян залишався приватний ринок. Завдяки торговельній діяльності приватника вдалося налагодити й постачання населення промисловими товарами першої необхідності¹¹. В 1925/26 р. приватна роздрібна мережа більше ніж на 90 % забезпечувала покупців взяттям та одягом, а також овочами, фруктами і м'ясом¹².

Каналом державного постачання міських робітників продукцією слаборозвинутої державної торгівлі була споживча кооперація, в той час як державні магазини спеціалізувалися на збуті продукції місцевої несиндикованої промисловості на околицях та лікєро-горілчанних виробів, хутра, товарів виробничо-технічного профілю – у містах¹³.

Перші ознаки погіршення товарного постачання робітників з'явилися в 1927 р. Після загибелі озимих хлібів заможні селяни не поспішали продавати хліб державі, тим більше, що державні ціни в декілька разів поступалися приватним. На настрої селян впливали й чутки про скору війну, продаж усього хліба за кордон, голод та переворот.

Скорочення постачання промисловими товарами зумовлювалося перекиданням 70–80 % державного фонду промтоварів на село задля стимулювання хлібозаготівель. Гостра нестача ряду промислових товарів, особливо бавовняних і сукняно-вовняних тканин, а також чорних металів, крім того, була спричинена заниженим рівнем постачання українських споживачів порівняно зі споживачами інших радянських республік. При питомій вазі України в загальносоюзному господарстві по хлібозаготівлях в 30 %, по населенню – 23 % і по купівельним

ресурсам в 28 %, вона отримувала із загальносоюзних ресурсів по текстилю – 15 %, по металах і склу – по 20 %¹⁴. В результаті споживачі УСРР за рік отримали 2,8 м мануфактури на особу при нормі в 4,6 м¹⁵.

Негативно позначилися на товарному забезпеченні робітників бурхливе зростання міського населення та розвиток потреб сировинної бази промисловості, спричинені індустріалізацією, а також масований наступ держави на приватний сектор у сільському господарстві, промисловості та торгівлі, що забезпечував споживача, а не потреби промисловості. Частка роздрібною мережі приватної торгівлі у містах УСРР скоротилася в загальному товарообігу з 1926/27 р. до 1927/28 р. з 49 % до 38 %, а з 1928/29 р. по 1930 р. – з 20,7 % в. до 5,5 %¹⁶.

Як зізнався на липневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) А.Мікоян, керівництво країни в боротьбі з приватником і ринком зайшло далі, ніж планувало. Перед початком заготівель політбюро розраховувало на збереження приватника в місцевому товарообігу для постачання населення. Приватник мав забезпечити п'яту частину постачання хлібом, до третини постачання м'ясом. Насправді ж, – скаржився Мікоян, – занадто сильно натиснули на приватника. Наприклад, частка приватника в м'ясній торгівлі в 1931 р. знизилася до 5 % замість 20–30 %, як очікували¹⁷. Диспропорції на споживчому ринку загострювалися також постійними грошовими емісіями, за допомогою яких політбюро марно намагалося покрити дефіцит держбюджету¹⁸.

В умовах фінансової кризи держава не справлялася зі своєчасною виплатою зарплати¹⁹, виникли перебої у видачі страхової допомоги²⁰. Зростання грошових прибутків населення, що не забезпечувалися необхідною товарною масою, зумовили різкий стрибок цін та інфляцію²¹, причому ціни на промислові товари почали зростати ще на початку 1927 р., а на сільськогосподарські продукти – з червня місяця²². Через підвищення відпускних цін по низці промислових товарів (на махорку, оселедці, олію, мило) та подорожчання залізничних тарифів торговим закладам не вдалося виконати постанову ЦК ВКП(б) про 10 % зниження цін на промтовари. Щоб уникнути судової відповідальності за саботаж директив компартійного центру, керівники промислових підприємств та торгових закладів проводили формальне зниження цін, застосовуючи різні хитрощі. Торгові працівники – знижуючи ціни на неходові товари та закупаючи неякісні, а промислові – погіршуючи якість товарів, змінюючи їх марки, артикули та упаковки²³. Нерідко проводилося зниження відпускних цін за рахунок прибутків промисловості та державної торгівлі, що суперечило інтересам індустріалізації²⁴. Тому цифри про зниження цін на споживчі товари в 1927 р. фактично були «дутими».

Порівняно задовільно здійснювалося продовольче постачання міського населення. Тимчасові затримки у поставках деяких продуктів зумовлювалися недовілками в роботі постачальних і транспортних організацій²⁵, прорахунками Держплану в організації розподілу товарів.

Траплялися випадки, коли товари місцевого виробництва не надходили до місцевих ринків, а замість них завозилися аналогічні товари з інших регіонів республіки або навіть союзних республік чи зарубіжних країн. Так, масло, що вироблялося в Кременчуці, вивозилося до інших міст, у той час як кременчуцькі робкоопи постачалися маслом з Полтави. Так само, взуття місцевих кустарів вивозилося до Донбасу, а до місцевих крамниць завозили черевики румунського виробництва²⁶.

Зважаючи на згортання приватної торгівлі, держава намагалася поповнити фонди кооперативної торгівлі, що мала перебрати на себе функції приватника щодо товарного постачання робітників. Задля першочергового продовольчого постачання робітників у липні 1927 р. уряд у зв'язку із скасуванням пайового товариства роздрібної торгівлі «Ларьок» передав робітничим кооперативам державну роздрібну торгівлю сільгосппродуктами у містах та робітничих селищах, а також надав їм пільги щодо заготовок сільгосппродуктів²⁷. В вересні того ж року у зв'язку з «самоліквідацією» Українського пайового товариства народного харчування (Укрнархарчу) робітничі кооперативи отримали пільги щодо організації громадського харчування робітників²⁸.

В другій половині 20-х років частка міської державної роздрібної торгівлі в товарообігу УСРР поступово скоротилася (з 14,4 % у 1926/27 р. до 11,3 % у 1927/28 р. й до 8 % у 1928/29 р.), а кооперативної – навпаки зросла (з 36,6 % у 1926/27 р. до 50,7 % у 1927/28 р. та до 71,2 % у 1928/29 р.)²⁹. Тільки в 1926/27 р. в чотирьох торгових округах України: Харківському, Київському, Одеському та Полтавському, де працювало 16 737 приватних торгових підприємств, було закрито 3 267 підприємств такого типу із загальним річним товарообігом на суму більше 115 млн. руб., а замість них відкрито 567 кооперативних із обігом на суму близько 27 млн. руб. В наступному році по 34 округам УСРР було ліквідовано 11 799 приватних торгових підприємств із загальним річним обігом 215 млн. руб., а кооперативних відкрито близько 700 – з загальним обігом 207 млн. руб.³⁰.

В умовах тотальної руйнації ринкових відносин робкоопи не справилися із завданням безперебійного товарозабезпечення пайщиків. Зменшення товарообігу негативно позначилося на постачанні міського населення навіть у провідних торговельних центрах республіки. Так, у Києві, де товарний обіг у 1927/28 р. зменшився порівняно з довоєнним рівнем (1912 р.) в 2,5 рази (з 1 млрд. до 350–400 тис. руб.), завіз основних споживчих товарів скоротився ще більше – на 30 % (з 228,4 тис. т. до 158,1 тис. т). Причому сальдо сільськогосподарських товарів зменшилося на 41 % (з 7 178 тис. т. до 105 тис. т), в тому числі по хлібофуражу – на 48 %, інших рослинних продуктах – на 41 %, по м'ясу – на 25 %³¹.

Продовольча криза виникала навіть в індустріальних центрах, робкоопи яких забезпечувалися товарами планового постачання в значно більших розмірах, ніж кооперативи інших міст, завдяки «коефіцієнту на індустріальність». В 1927/28 р. робітничі кооперативи металургійних центрів Дніпропетровська,

Луганська, Миколаєва, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Запоріжжя, Зінов'євська, Дружкова, Сталіно та Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48 %, м'ясі – на 33 %, картоплі – на 36 %, олії – на 76 %, крупах – на 46 %, маслі – 11 % та яйцях на 17 %³². Ще гірша ситуація склалася із постачанням робітників промисловими товарами.

Намагаючись виправити ситуацію, 3 лютого 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало Наркомторгу спрямувати у промислові регіони республіки промтовари, які не користувалися попитом на селі³³. Поповнення фондів робкоопів продовольчими товарами пропонувалося здійснити шляхом самостійних, так званих децентралізованих заготівель, організованих на кошти пайщиків. Крім того, ставилося завдання скорочення накладних витрат кооперативної торгівлі з метою втримання зростання цін у крамницях робкоопів та зменшення вартості так званого «бюджетного набору»³⁴.

Посилення продовольчих фондів робкоопів за рахунок децентралізованих хлібозаготівель мало хоч якось компенсувати скорочення централізованого хлібопостачання міст внаслідок надмірного вивозу зерна до РСФРР та через збільшення його витрат на пересів озимих, що на чверть загинули через люті морози взимку.

Й.Сталін, що прибув в Україну в травні 1928 р. для з'ясування перспектив подальшого викачування хліба, зрозумів неможливість виконання хлібозаготівельних планів на червень та липень через загибель озимини, погані види на врожай та необхідність забезпечення України посівним зерном на осінь. Однак при обговоренні в політбюро ЦК КП(б)У питання про хлібозаготівлі та продовольчу ситуацію, що склалася в республіці, він не тільки відкинув пропозиції українських комуністів про підвищення заготівельних цін на зерно-хліб з 15 до 40 коп. та ввезення з-за кордону в республіку 10–20 млн. пудів зерна, а й запропонував посилити хлібозаготівлі в «хлібоспоживаючих» районах, де виявилися непогані види на врожай, а також скоротити постачання другорядних споживачів. Постановою від 21 квітня в округах пропонувалося залишити не більше місячного запасу борошна, а рішенням від 30 квітня – максимум двотижневий запас³⁵.

Через періодичні перебої із завезенням борошна його мізерні резерви, залишені на місцях, не гарантували стабільного постачання населення. Особливо несприятлива ситуація склалася в районах, де переважали «другорядні споживачі». Так, у Мелітополі кооперативну торгівлю постійно лихоманило через затримки із поставками борошна. З другої половини серпня державні поставки взагалі було припинено. Роль держави, яка не справлялася з постачанням міста хлібом, заступив приватник³⁶.

Перебої з постачанням хлібом призводили до погіршення політичних настроїв робітників й масових заворушень. Так, 12 червня робітники миколаївського заводу Марті, до яких приєдналися 50 селян навколишніх сіл, організували голодну демонстрацію до окрвиконкому з вимогою до влади «Дайте хліб!»³⁷.

Якщо в квітні – травні 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович вимагав від окружних партійних комітетів не впадати у паніку й категорично наполягав на тому, що про ввезення до України хліба не може бути й мови, то вже в липні партійне керівництво республіки поставило перед ЦК РКП(б) питання про додаткове виділення республіці 1 млн. пудів хліба, а вже в серпні – 5 млн. пудів³⁸.

Наступний рік не приніс полегшення. Через неврожай плани обсягу хлібозаготівель було скорочено більше ніж на третину – до 164 млн. пудів, порівняно з 258,5 млн. пудів, заготовленими у попередньому році. Майже на чверть були урізані витрати на хлібне споживання цивільного населення – з 72,9 до 55 млн. пудів³⁹.

Скорочення внутрішнього споживання хлібу розпочалося з осені. Якщо у вересні в УСРР було спожито 3 млн. 850 тис. пудів борошна, то в жовтні – 3 млн. 760 тис., а в грудні – 2 млн. 667 тис.⁴⁰

Однак завдяки концентрації обмежених продовольчих ресурсів, призначених для цивільного населення, переважно в робітничих кооперативах, рівень товарного забезпечення цих торговельних закладів збільшився. В першому кварталі 1928/29 р. порівняно з відповідним кварталом попереднього року він зріс по хлібу – на 3 %, м'ясу – на 69 %, маслу – на 119 %, цукру – 24 %, картоплі – на 165 %, овочам (за винятком капусти, цибулі та огірків) – на 700 %, по одягу – на 130 %, шкіряному взуттю – на 129 %, милу – 43 %, калошам – 24 %, тютюну – 108 %, порцеляно-фаянсовим виробам – на 516 %. На минулорічному рівні залишилося постачання робітників яйцями, олією та сіллю. Фонди робкоопів зменшилися лише по вовняним тканинам (до 68 %) та металевому краму (до 97 %). За відповідний період на 116,7 % зріс товарообіг робкоопів та на 123,1 % – товарних споживчих товариств.

Менш райдушними були показники виконання планових завдань щодо формування товарних фондів робітничих кооперативів, особливо по продовольчих товарах. По хлібу цей план було реалізовано на 94 %, олії – на 84 %, м'ясу – 72 %, яйцям – 86 %, маслу – 106 %, картоплі – 88 %, інших овочах (крім цибулі, капусти та огірків) – на 94 %. По промислових товарах планові завдання було майже повністю виконано (на 98 %)⁴¹.

В першому кварталі 1928/29 р. робкоопам врешті-решт вдалося досягти провідної ролі в постачанні робітників товарами повсякденного попиту. Так, робітники основних металургійних центрів республіки стали витрачати в крамницях робкоопів 58,5 % прибутків, на 11,9 % більше, ніж у попередньому році. Через кооперативи вони задовольняли половину потреб в споживанні м'яса та круп, 4/5 – картоплі, 70 % – олії, 40 % – яєць та 16 % – масла⁴².

Незважаючи на розвиток кооперативної торгівлі, рівень задоволення потреб робітничої людності в товарах повсякденного попиту різко скоротився через згортання приватної торгівлі, що звичайно покривала потреби робітників у дефіцитних для кооперативної торгівлі товарах.

Про те, як кооперативна торгівля справлялася з виконанням цього завдання, досить яскраво розповідав на V Всеукраїнській нараді уповноважених Вукоопспілки (серпень 1929 р.) представник Ніжинської кооперації Шейко: «Населення говорить: та пропади ти пропадом ці півкопійки, адже за 1–2 фунти м'яса доводиться з трьох годин ночі стояти в черзі. Жінки заявляють – “Ви нас розкріпачили від кухні, а закріпачили в черзі”»⁴³.

Перевищення попиту над пропозицією спричинило галопуюче зростання ринкових цін на продовольчі товари, яке негативно вплинуло на цінову політику кооперації. Збільшення номінальної зарплати не встигало за стрибками цін, що спричинили подорожчання вартості бюджетного набору. Так, у Сталінському окрузі з 15 березня 1928 р. по 15 березня 1929 р. за офіційними даними вартість бюджетного набору збільшилася з 17 руб. 13 коп. до 22 руб. 76 коп.⁴⁴. Але ці дані не відображали реального стану речей, оскільки обраховувалися виключно на підставі цін кооперативної торгівлі, що були набагато нижчими за ринкові. Насправді, робітники мали витратити набагато більше грошей на харчування, купуючи дефіцитні продукти у приватника.

Крім зростання цін, купівельну спроможність робітників обмежило згортання кредитної діяльності торгових закладів робітничої кооперації, проведене виключно в УСРР.

Порівняно з рівнем лютого – квітня 1928 р. в травні 1929 р. розміри короткострокового (так званого «дрібнокрамничого») кредитування робітників було скорочено в 5 разів. Це призвело до фактичного припинення дрібнокрамничого кредитування робітників. Між тим, за даними бюджетних обстежень, члени родин робітників здійснювали половину закупок товарів у кредит у робкоопах, а ще 40 % – в кредит у приватних крамарів. У Донбасі через нерозвиненість мережі робкоопів роль приватника була вагомішою: робітники у більшості (66–77 %) випадків зверталися за кредитом до приватних крамарів. Однак з 1928 р. у зв'язку з наступом держави на приватника можливість позики у крамарів різко зменшилася.

Згортаючи кредитування робітників, держава урізувала рівень задоволення їх елементарних потреб: в опалюванні, їжі та інших товарах повсякденного попиту. Завдяки короткотерміновому кредитуванню робітники придбали речі першої необхідності. Частка бакалійних та продовольчих товарів, що робітники купували у короткотерміновий кредит, складала в середньому по УСРР 52 %, а у Донбасі навіть 55 % товарів цієї групи, придбаних робітниками. Довгостроковий кредит слугував засобом заготівлі палива та купівлі меблів та інших товарів довготермінового споживання навіть для висококваліфікованих робітників, які не були спроможні купувати їх за рахунок місячного заробітку⁴⁵.

До зими 1928/29 р. ситуація з продовольчим забезпеченням міського населення загострилася. Минулорічний обсяг заготівель виконувався за рахунок кормових культур (ячменя, кукурудзи, круп'яних, бобових), у той час як по продовольчим (жито та пшениця) держава явно недобирала порівняно з минулим роком. Тому

уряд намагався компенсувати брак хлібних продуктів у структурі харчування мешканців міст і селищ не зерновими, а овочами, картоплею та фруктами⁴⁶. Одночасно за рішенням місцевих органів вводився нормований відпуск білого хліба, навіть для хворих і дітей.

В Київському окрузі контроль за дієтичним харчуванням було встановлено в першому кварталі 1928/29 р. За рішенням наради Київського окрторгу з питань постачання робітників, скликаної 27 листопада 1928 р., окружному відділу охорони здоров'я рекомендувалося дозволити лікарям виписувати рецепти на білий хліб для хворих «лише у випадку крайньої потреби». При цьому норми відпуску дієтичних булочок рекомендувалося скоротитися наполовину – до 200 г щоденно.

Одночасно погіршувалося забезпечення робітничого населення округу салом, маслом, картоплею та оселедцями. М'ясо надходило до робітничих кооперативів у необхідній кількості, але поганої якості⁴⁷. В деяких округах виникли перебої з постачанням цукром та сіллю⁴⁸.

Найбільш кризова ситуація склалася по низці районів Донбасу, де залишилися 3–4-х денні записи хліба. Невиконання в I кварталі 1928/29 р. плану забезпечення робітників Донбасу та Криворіжжя нормативним споживанням хліба пояснювалося викачуванням хліба з міст на село й надалі було припинено впровадженням карткової системи (див. табл. 1)⁴⁹.

Як зазначалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 26 жовтня 1928 р., «заготівлі хліба в Україні не забезпечували мінімального постачання промислових центрів УСРР»⁵⁰. За оцінкою Наркомпостачу УСРР продовольчі труднощі стали фактором, що «лімітував здійснення господарчих планів»⁵¹.

В цих умовах, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 14 лютого 1929 р., політбюро ЦК КП(б)У запропонувало встановити лімітований відпуск хліба населенню по карткам – спеціальним забірним книжкам⁵². Негайне повсюдне введення забірних книжок на отримання печеного хліба населенням України мало запроваджуватися, «виходячи зі щомісячного витрачання 2,6 млн. пудів (лютневий план постачання) з тим, аби Донбасу було [щоденно] забезпечено на робітника 800 г»⁵³.

На державному постачанні було залишено трудове населення 13 міст (у жовтні 1928 р. перебувало 60 міст) та 4 округів Донбасу, в тому числі Маріупольський, а також робітників транспортників, незалежно від місяця проживання⁵⁴.

Через недостачу ресурсів плани постачання централізованих споживачів, які складав Наркомторг, були нижчі від реальної потреби в продовольчих продуктах та промислових товарах. Задля першочергового забезпечення населення промислових міст з державного постачання знімалися інші споживачі.

Забірні книжки отримувало тільки трудове населення міст. Розмір пайків залежав від ступеня індустріальної важливості галузі, в якій працювали наймані працівники. Граничний розмір пайків було встановлено для споживачів Москви і Ленінграда. Зокрема, для робітників і службовців російських столиць – по 900 г хліба на день, для членів їх родин, а також інших трудящих і

безробітних – по 300 г. В інших промислових містах і фабрично-заводських селища РСФРР – відповідно по 600 і 300 г⁵⁵.

Максимальні норми відпуску хліба в УСРР були призначені для робітників Донбасу та Криворіжжя, які працювали на підземних роботах – не більше 800 г на їдця. Для робітників і службовців інших галузей виробництва пайок сягав 600 г, а для їх утриманців, безробітних, учнів вишів, технікумів та міліціонерів – 400 г. По 600 г хліба мали отримувати військовослужбовці комскладу РСЧА, а службовці адміністративних, господарських, кооперативних та інших установ і організацій, поряд із утриманцями військовослужбовців, які мешкали в містах, а також організованими кустарями та їх утриманцями, міськими інвалідами та їх утриманцями, учнями профшкіл і їх утриманцями, які мешкали в містах, – по 300 г. Найменший пайок – до 200 г призначався в'язням будинків примусових робіт. Причому забірних книжок мало видаватися «на меншу кількість хліба, ніж передбачено планом Наркомату торгівлі». Цього вимагали потреби створення маневрених ресурсів хліба для проведення хлібних інтервенцій задля зниження хлібних цін у місцевостях їх найбільшого підвищення⁵⁶.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 14 лютого фактично узаконила та уніфікувала систему місцевих карток, яка вже існувала в регіонах. Зокрема, в Криворізькому металургійному басейні забірні книжки було введено з ініціативи робкоопів у вересні 1928 р. На постачання хлібом зараховувалося все трудове населення цього регіону: робітники, службовці, кустарі, безробітні, інваліди, утриманці. До січня місяця всі працездатні регулярно отримували по 2 фунта хліба для себе та по 1 фунту на кожного утриманця. З нового року через скорочення надходжень хліба на третину (з 112 до 75 тис. пудів борошна щомісячно) пайки довелося скоротити, старі норми видачі залишилися тільки для гірників, вантажників та металістів. Робітники інших галузей виробництва та безробітні стали отримувати лише по 1,5 фунта хліба, службовці – по 1 фунту, а утриманці – по $\frac{3}{4}$ фунта. Одночасно було скорочено харчування в їдальнях⁵⁷.

В Одесі забірні книжки на хліб було впроваджено в жовтні місяці, але, на відміну від Криворіжжя, їх отримали виключно пайщики робкоопів та члени їхніх родин. Особи, що належали до категорії трудового населення, але не були членами робкоопів, залишилися поза централізованим постачанням хлібом⁵⁸.

Наприкінці листопада 1928 р. прийняли рішення про впровадження забірних книжок луганські робкоопи. Оскільки книжки видавалися тільки постійним робітникам, сезонні мали отримувати хліб «в організованому порядку або по тимчасовим квиткам на термін до одного місяця, впродовж якого їм належало вступити до складу пайщиків кооперативів». До сезонників прирівнювалися безробітні та інваліди. Цим категоріям робітників надавалися пільги при сплаті пайових та членських внесків. Робітники, які мали сільське господарство та жили на селі, позбавлялися права на придбання хліба у робкоопах та отримання контрольних книжок. Володарі забірних книжок могли придбати хліб в різних кооперативах міста, але з обов'язковою відміткою в книжках про акт отримання,

щоб не придбати пайку хліба кілька разів. Коли ж вони своєчасно не отримували пайку, то позбавлялися можливості її придбання в інші дні. Пільгою пайщиків кооперативів було отримання віденських булочок та кондитерських виробів⁵⁹.

Хлібна проблема в 1928/29 р. була головною, але не єдиною. Як зазначала російський історик Є.Осокіна, перебої з продовольством призвели до того, що в 1928/29 р. в регіонах у додаток до хлібних карток стихійно почало поширюватися нормування та картки на інші продукти харчування, насамперед, масло, м'ясо, цукор, крупу. Через великі черги та ексцеси також згортався відкритий продаж непродовольчих товарів у магазинах робкоопів. Замість цього вводився розподіл дефіцитних товарів на підприємствах та в організаціях по талонам і ордерам. Як і у випадку з хлібом, нормування й картки оформлювалися «знизу» рішеннями торгуючих організацій і санкціями місцевої влади⁶⁰.

Зокрема, в Миколаєві нормований відпуск дефіцитних промтоварів (сукна, шкіргалантереї, вовняних тканин) по талонам, які належало поширювати переважно серед робітників, було встановлено на початку січня 1929 р. За постановою конференції робітничих кооперативів та торгово-кооперативного відділу міськради, прийнятою внаслідок обговорення цього питання в газеті «Червоний Миколаїв», отоварювання промтоварних талонів мало здійснюватися «в торгових пунктах, призначених для окремих категорій робітників»⁶¹.

Через місяць у місті було введено нормований відпуск м'яса по забірним книжкам, що також видавалися робітничому населенню, в кількості від 400 г до 2 кг м'яса – залежно від чисельності родини⁶². Рішення про введення карткового постачання основними продуктами харчування приймалися в Дніпропетровську, Харкові та інших промислових центрах республіки⁶³.

Як зазначалося в доповідній записці заступника наркомторгу СРСР А.Нурінова до політбюро ЦК КП(б)У про результати обстеження продовольчого забезпечення робітників (лютий 1929 р.), «загальний стан постачання основних промислових округів України характеризувався крайньою напругою».

Всебічну інформацію з цього питання містять матеріали нарад місцевих комісій по робітничому постачанню, проведених за участю робітників. На цих нарадах з'ясовувалося, що для робітників «саме болюче» – хлібне питання. Вони скаржилися на погану торгівлю хлібом у крамницях робкоопів, обмеженість асортименту та норм постачання, а також на низьку якість хліба з домішками круп.

Про склад такого хліба робітники іронічно казали, що в «в ньому – 20 % пшениці, 20 % – ячменю, 20 % – кукурудзи та ще 40 % – інших “досягнень”»⁶⁴. Оскільки, крім їстівних домішок, до хліба через неохайність пекарів та антисанітарні умови кустарних хлібопекарень нерідко потрапляло сміття (цигарки, сірники, шматки мотузки та більш небезпечні предмети), робітники вважали, що в робкоопах хліб неїстівний. Крім того, в кооперативних крамницях хліб звичайно продавався черством, хоча за правилами такий хліб мав потрапляти на прилавки тільки раз на тиждень⁶⁵.

Робітники обурювалися тим, що мусили споживати хліб, від якого виникали шлункові захворювання, а за наявності недоброякісної кукурудзи – «жовтяниця» (пелагра) – хвороба, поширена в Україні під час голоду початку 20-х рр. Вони вимагали «ввести стандартизацію хліба», щоб «хліб був доброякісним»⁶⁶.

Але навіть такого «неістівного» хлібу не вистачало. Щоб задовольнити потреби в хлібі робітники мали розсилати членів родин по декількох крамницях. В результаті, 3 особи за добу могли придбати до 10 фунтів хліба, замість п'яти, призначених за нормою. Оскільки до крамниць робітничих околиць хліб надходив менш регулярно і гіршої якості, робітники намагалися купувати його там, де він був смачнішим, а саме – у центральних крамницях, насамперед, промкооперації та кооперації інвалідів. Через перебої з постачанням та панічні настрої, вони намагалися закуповувати хліб із запасом на один-два дні, займаючи черги за хлібом з третьої години ночі. Найдовші «хлібні хвости» виникали у спецмагазинах для інвалідів.

Відстоявши довгі черги, робітники могли придбати тільки два види «сірого» хліба – «цеглинки» та круглий. Пайщики робкоопів скаржилися: «Більшість робітників має дітей, але не мають можливості купувати їм білий хліб. Робітники з боєм дивляться на те, що їдять діти. У них вже з дитинства хворі шлунки». Замість білих булочок, які видавалися тільки для дітей у віці до 5 років та для хворих за нормою в 100–200 г, вони купували бублики, які коштували по 25 коп. за фунт.

Робітники, «які жили тільки на крупі та воді, щоб побудувати собі хатинку», вимагали від Центрального робітничого кооперативу «видавати хоча б по декілька фунтів якісного борошна на затірку для супу», яке вони мали купувати по 40 коп. за фунт у приватника⁶⁷.

Чисельна група низькооплачуваних робітників не могла купувати інші продукти, окрім хлібних, круп'яних та овочевих. Між тим, у робкоопах не вистачало не тільки хліба й борошна, а навіть круп, що мали поповнити дефіцит споживання хлібних продуктів. До того ж асортимент круп у крамницях робкоопів був однотипним: звичайно в окремій крамниці продавався певний вид⁶⁸. Тому, щоб придбати різноманітні крупи, робітниця, які мешкали в різних районах, обмінювалися забірними книжками й бігали по різних крамницях, або – задля економії часу – купували у прилеглих крамницях крупами⁶⁹.

Частіше надходила у продаж гречка. Якщо в центральних магазинах робкоопів звичайно були завали гречаної крупи, то на робітничих околицях її не вистачало. Квасоля та рис, що складала основу харчування робітничих родин, продавалися нерегулярно. Бракувало навіть пшона, яке, на відміну від рису, вирощувалось в Україні.

Траплялися випадки, коли до всіх крамниць міста завозили тільки один вид круп. З цієї причини робітники Миколаєва, що мали підсобні господарства й займалися птахівництвом, впродовж зими 1928/29 р. годували птицю виключно гречкою, оскільки дешеве просо не продавалось. В результаті гречка, призначена

для харчування робітників, пішла на відгодовування птахів. Але були місцевості, як наприклад, Сталінський округ Донбасу, де крупи не завозили впродовж декількох місяців⁷⁰.

Не задовольнялися й потреби робітників у споживанні картоплі, що поряд з хлібом належала до основних продуктів харчування. Якщо до зими робкоопи пропонували пайщикам картоплю непоганої якості, то з наступом приморозків – морожену та гнилу. Тому взимку робітники купували картоплю втридорога на ринці.

Нерегулярно постачалося до робкоопів м'ясо – особливо свинина. Через крадіжки у робкоопах м'ясо низьких категорій звичайно продавалося як першосортне. З приводу споживання такого м'яса робітники скаржилися, що, «коли прийдеш додому на обід, гризеш його, гризеш, і ніяк не перегризеш жили, вилаєшся як слід, так голодний після роботи й залишишся»⁷¹.

До виникнення проблем з кормами взимку до робкоопів порівняно регулярно надходило м'ясо птахів. Однак, як і ковбасні вироби, воно було дорожчим, ніж м'ясо тварин, яке коштувало 8 руб., й тому не входило до повсякденного раціону пересічних робітників, які заробляли 100 руб.⁷² До того ж, незважаючи на високу ціну, якість пташиного м'яса була низькою: пташини тушки погано оброблялися та зберігалися.

В недостатній кількості в робкоопах продавалося сало, яке, як правило, було некондиційним та несвіжим. Бракувало смальцю та рослинної олії. Менше, ніж у минулому році, пропонувалося риби, особливо оселедців. Майже не надходили у продаж дієтичні продукти: молоко, яйця та масло. З цього приводу робітники заявляли: «Справа не в тому, що зараз немає пропозиції щодо цих продуктів. Вони у нас експортуються за кордон, а краще б, замість цього, зробити запас для себе».

Найгірша ситуація склалася на ринку промислових товарів. Готовий чоловічий одяг, що в достатній кількості поставлявся «Швейпромом» з ленінградської фабрики «ім. Тінякова», продавався за доступними цінами (наприклад, пальто коштувало 24–27 руб.), але не користувався попитом через низьку якість, обмежений асортимент та розміри. Робітники, особливо в столиці, відмовлялися його придбати. Вироби «Швейпрому» як неходовий товар, що затоварювався на складах робкоопів, з часом надсилалися на село.

Індивідуальне пошиття в ательє було недоступним не тільки через брак тканин і швейної фурнітури, а й через дорожнечу цього виду послуг (20 руб. за пошиття пальто). Між тим, тканини були товаром підвищено попиту, оскільки робітники щомісячно витрачали на їх придбання 20 % прибутків – значно більше, ніж на ніші промислові товари⁷³.

Бракувало галантерейних виробів, зокрема, якісних панчіх фабричного виробництва. У недостатній кількості надходила у продаж жіноча білизна, до того ж її асортимент – переважно дорога шовкова – не відповідав попиту покупців-робітниць⁷⁴.

В недостатній кількості вироблялося фабричного взуття для дорослих. До того ж воно було некрасивим, незручним та неякісним, а також невчасно надходило до магазинів, невідповідно з сезонним попитом⁷⁵. Тому деякі робітники надавали перевагу більш дорогому та красивому, але недовговічному взуттю кустарного виробництва, яке розлазилось після дощу⁷⁶. Бракувало підшов для ремонту взуття. На робітничу родину з кількох осіб видавали лише одну підшову.

Розподіл дефіцитних промтоварів був надзвичайно складною справою. Звичайно талони на придбання дефіцитних речей розігрувалися серед робітників, але реалізувати талони вдавалося не кожному. «Дефіцитний товар викачував той, хто був ближчий до продавців, хто мав більше вільного часу, коштів й. т. ін. Тому один брав по десять разів, а інший, – як розповідали робітники, – жодного разу». Талони на дефіцитні речі іноді вигравали ті, кому вони були не потрібні, або – «не по кишені». Як правило, низькооплачувані робітники продавали талони на коштовні товари на ринку по спекулятивним цінам. Траплялися випадки, коли завком відмовлявся розподіляти дефіцитні товари, аби не викликати незадоволення членів профспілок. Щоб навести порядок в їх розподілі, робітники вимагали організації закритих розподільників на заводах, а задля задоволення потреб у дешевому одязі різних фасонів та розмірах – закритих швацьких майстерень при заводах.

Дефіцитні для робкоопів товари звичайно осідали у приватника. Щоправда, ринкові ціни – індикатор товарного дефіциту – зростали як на дріжджах.

Незадоволення робітників викликали не тільки дефіцит і низька якість товарів, а й погана організація кооперативної торгівлі. Відсутність універсальних магазинів змушувала їх гаяти багато часу у пошуках різноманітних товарів. У робітничих районах не було спеціалізованих магазинів готового одягу, ремонтних та кравецьких майстерень⁷⁷. Нечисленні промтоварні магазини робкоопів, що розміщувалися в центрі міста, робітники відвідували в неробочі дні. Тому у вихідні в приміщеннях центральних магазинів накопичувалися такі великі черги, від стояння в яких покупці втрачали свідомість. Однак через роботу магазинів за незручним для робітників розкладом дефіцитні товари звичайно надходили у продаж в робочий час. Крім того, покупців робкоопів, як правило, погано обслуговували, обвішували та нав'язували неходовий та неякісний товар⁷⁸.

Лише в жовтні місці за вимогами робітників на безперервний робітничий тиждень було переведено половину крамниць робкоопів України, причому в Донбасі, Криворіжжі, Харкові та Дніпропетровську ще більше до – 70 %⁷⁹.

Єдиною перевагою крамниць робкоопів були низькі ціни. Щоб забезпечити гуртову закупку товарів у приватників по низьким цінам, робкоопи домагалися арешту тих, хто опирався продажу за збитковими цінами, та закриття їхніх рундуків. Масові арешти приватних заготівельників розпочалися спочатку на хлібофуражному, а пізніше на м'ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 р. в Україні було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких були засуджені на строк від 1 місяця до 5 років з

конфіскацією всього майна та висланням за межі України. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зросла до 1726 чол.⁸⁰.

Перебої та зменшення товарного постачання міського населення УСРР зумовлювалися не тільки зривом планів внутрішніх заготівель сільськогосподарських продуктів, а й невиконанням їх поставок із союзних республік. До зривів планів постачання міського населення призводили й «паперові волинки», великі збитки заготівельних органів, погана робота транспорту та торгівлі. План забезпечення споживачів централізованого постачання було виконано в обсязі 75,590 пудів⁸¹. Поставки хліба із РСФРР також реалізовувалися не в повному обсязі. Замість запланованих 12 млн. пудів зерна в Україну було завезено лише 9,5 млн. План заготівлі масла було виконано лише на 35 %. До того ж, на відміну від минулих років, не здійснювався завіз вершкового масла з Сибіру, при одночасному вивезенні його з України в інші республіки.

Негативно позначилися на забезпеченні м'ясом міського населення припинення поставок з Північного Кавказу для Донбасу, а також зриви планів внутрішніх заготівель через вивіз дешевого українського м'яса до РСФРР, де ціни на нього були набагато вищими. Незважаючи на значне недовиконання м'ясозаготівель в Україні (виконано лише на 39 %), Наркомторг СРСР відмовився від пропозиції уряду УСРР скоротити поставки українського м'яса до інших республік.

Аналогічна ситуація склалася й на ринку яєць. Через нестачу кормів план реалізації яєць за жовтень – березень вдалося виконати на 16 %. Однак Наркомторг СРСР запропонував УСРР вивезти за межі республіки 80 вагонів яєць, заборонивши їх реалізацію на внутрішньому ринку. Тому в другому кварталі 1928/29 р. постачання робітників яйцями майже не здійснювалося.

Скорочення постачання олією зумовлювалося браком сировини. В результаті навіть робкоопи Донбасу отримали 37 % олії, що призначалася за плановими поставками. Завіз картоплі з РСФРР перебував під загрозою зриву через підвищення цін приватниками при відсутності їх державного регулювання. Скоротилося завезення цукру, чаю та деяких інших продовольчих товарів.

Кризова ситуація склалася й щодо постачання українських робітників промтоварами. Порівняно з попереднім роком, в Україну було завезено 36 % бавовняних тканин, 54 % – вовняних, 45 % шкіряних товарів, 26 % мила. Мізерні поставки шкіри не дозволяли задовольнити навіть попит на ремонт взуття.

Частка промтоварів, що виокремлювалася українським кооперативам, не відповідала їх питомій вазі в мережі загальносоюзної кооперації, а також попиту робітничого населення та його купівельній спроможності. Так, частка промтоварів, що надходила до робкоопів УСРР, дорівнювалася 17 %, в той час як питома вага пайщиків українських робкоопів сягала 20,8 % чисельності членів робкоопів СРСР, а товарообіг цих закладів – 22 % загальносоюзного товарообігу. Частка робітничого населення УСРР була навіть дещо більшою – 24 %, хоча питома вага сплаченої їм зарплати складала 22,1 % загальносоюзного фонду оплати праці⁸².

Різке погіршення постачання робітників УСРР промтоварами відбулося в другому кварталі 1928/29 р. у зв'язку зі скороченням норм централізованого постачання робкоопів. Таке скорочення було проведено в цілому по СРСР, але в УСРР – у більшому розмірі. Так, постачання Всеукраїнської центральної секції робітничої кооперації при Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій (Уцербсекції) по бавовні зменшилося на 35,9 %, в той час як по робітничому сектору інших республік – на 31 %, по калошами відповідно на 23,9 % та 15,5 %⁸³.

Скорочення централізованого постачання хлібом населення непромислових округів України надало можливість заощадити 21 % споживання хліба та спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу хлібних ресурсів, план постачання хлібом Донбасу в другому кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7 % (в цілому по Україні виконано на 99 %)⁸⁴. В той же час постачання хлібом міського населення непромислових міст і селищ скоротилося. Найбільше в Харкові – з 380 до 280 тис. пудів, Києві – з 270 до 220 тис. пудів, Полтаві – з 45 до 30 тис. пудів і Херсоні – з 35 до 25 тис. пудів. В цілому по Україні – на 230 тис. пудів: з 2 635 тис. пудів до 2 355 тис. пудів хліба⁸⁵.

Ліпше, порівняно з іншими районами, здійснювалося й постачання Донбасу крупами. План по крупам у цьому регіоні було виконано із незначними надлишками (в 2 %), у той час, як в цілому по Україні – дещо не довиконано (на 4 %). Порівняно з I кварталом 1928/29 р. покращилося постачання робітників Донбасу олією (з 82,4 % до 96 % планового завдання), але погіршилося м'ясом та маслом (відповідно з 109,7 % до 82 % та з 75 % до 72 %)⁸⁶.

Централізоване постачання споживачів цього регіону маслом, м'ясом та яйцями відставало від загальнореспубліканського рівня. Таке відставання пояснювалося тим, що рівень забезпечення вказаними продуктами визначався із врахуванням коефіцієнту по таким показникам: кількість членів профспілок, пайщиків кооперативів та розмір їх пайового капіталу. Через те, що в Донбасі кількість робітників, охоплених профспілками та відповідно пайщиків кооперативів була, через високу плінність робочої сили, значно нижчою, ніж по іншим регіонам УСРР, то й «питома вага округів Донбасу в постачанні дієтичними сільгосппродуктами впродовж першого півріччя 1928/29 значно відставала від питомої ваги Донбасу в складі трудового населення». Поряд з тим спостерігалось «систематичне невиконання планів постачання Донбасу м'ясом та маслом, в порівнянні з виконанням у цілому по Україні»⁸⁷.

Незважаючи на різке скорочення постачання Уцербсекції промтоварами в II кварталі 1928/29 р., намітилася тенденція зростання питомої ваги робкоопів Донбасу в забезпеченні цими товарами, особливо по групі суконно-вовняних товарів. Порівняно з I кварталом 1928/29 р. частка промтоварів цієї групи, що призначалася робкоопам Донбасу, зросла з 30,3 % до 57,5 %⁸⁸.

Намагаючись утримати позитивні тенденції щодо постачання Донбасу, 13 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У підтвердило попередню постанову (від

19 березня) про необхідність збільшення відвантаження хліба в УСРР з РСФРР до 14 млн. пудів продовольчих та насінневих культур, а також звернулося з клопотанням до політбюро ЦК ВКП(б) «а) Zobov'язати Наркомат торгівлі СРСР забезпечити завіз м'яса у Донбас з Північного Кавказу з тим, щоб відповідна кількість компенсувалася вивозом на Північ з УСРР. б) Zobov'язати Наркомат торгівлі СРСР забезпечити завіз в УСРР шкіряних матеріалів, особливо підошовної шкіри. в) Zobov'язати Наркомат торгівлі СРСР забезпечити виконання умов, що їх складено з українськими організаціями у справі завозу картоплі у Донбас із ЦЧО [Центральної чорноземної області]». Одночасно було висунуто вимогу припинити до нової хлібозаготівельної кампанії вивіз круп з УСРР.

Передбачалися й заходи перерозподілу внутрішніх ресурсів на користь Донбасу: за рахунок скасування централізованого постачання м'ясом в округах – виробниках м'яса, та скорочення постачання олією в неіндустріальних округах. Крім того, пропонувалося «збільшити норму відпуску круп на їдця у Донбасі та встановити одноманітну норму видачі круп, виходячи зі стану ресурсів»⁸⁹.

Керуючись цією постановою, колегія Наркомторгу УСРР встановила у квітні–травні 1929 р. єдині норми відпуску хліба, цукру та круп «на душу трудового населення», а не тільки пайщиків, скасувавши їх різнобій не тільки в різних округах УСРР, а й навіть в окремих кооперативах одного округу. Було усунуто й різнобій у товарах, що відпускалися⁹⁰.

27 квітня 1929 р. ЦК у справах робітничого постачання визначила норми відпуску круп для постійних та сезонних робітників у Донбасі в розмірі 1250 г на їдця, а в інших районах централізованого постачання – в розмірі 1000 г. Для інших категорій споживачів, у тому числі утриманців, норми споживання круп було обмежено 750 г щоденно.

Зважаючи на збільшення ресурсів олії в Донбасі за рахунок інших районів, обов'язкові норми її відпуску було встановлено тільки для споживачів Донбасу, які знаходилися на централізованому постачанні, зокрема, для постійних робітників у розмірі 750 г на їдця щомісячно, для сезонних – в 600 г, для службовців – в 400 г й для інших категорій споживачів – 300 г⁹¹.

Якщо забезпечення м'ясом центральних міст і промислових центрів здійснювалося шляхом «відсічення від постачання нетрудових та спекулятивних елементів», то норми відпуску цукру встановлювалися із порушенням «принципу індустріальності». Найбільшу норму споживання цукру в Україні – 1,2 кг було встановлено для Харкова, в 1 кг – для інших індустріальних і великих міст та по 800 г щомісячно на особу трудового населення – для інших міст. Українську столичну норму перебільшувала тільки норма для Москви (по 1,5 кг)⁹².

Через ускладнення продовольчої ситуації норми відпуску хліба постійно різувалися. 14 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про «можливе введення скороченого полуторного хлібного пайка на суботу та неділю... залежно від місцевих умов»⁹³.

Беручи до уваги напруженість хлібного балансу та неможливість збільшення ресурсів, виділених Харкову та Сталінському округам, відділам торгівлі цих округів було запропоновано «перевірити склад осіб, взятих на державне постачання в бік максимального скорочення, а також переглянути встановлені норми, дотримуючись відповідних директив Наркомторгу, враховуючи потребу вкластися у фонди хліба, що їх виокремлено Наркомторгом»⁹⁴.

Зважаючи на виникнення голоду в окремих районах УСРР, 26 травня політбюро ЦК КП(б)У вирішило обмежити кількість споживачів хліба, які були на державному постачанні, організувавши допомогу населенню голодуючих районів за рахунок коштів, що звільнялися. При цьому рекомендувалося «звернути особливу увагу на райони прикордонної смуги», посиливши завезення в ці райони інших речей, крім хліба». Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У допомога цим районам мала надаватися переважно з місцевих коштів.

Постійні скорочення державного постачання, проведені за рахунок «другорядних споживачів», напружували атмосферу в суспільстві. Як зазначає український історик Л.Гриневиц, учасники голодних «волинок» вже не обмежувалися скандуванням антирадянських гасел, а трошили кооперативні лавки, хлібозбірні пункти, силоміць відбираючи рятівний хліб, вдавалися до побиття представників влади, міліції. Для підтвердження цієї думки вона наводить неповну хроніку «волинок» у квітні 1929 р., які охопили райони другорядного постачання міських споживачів: «8 квітня розпочалися заворушення у м. Бердянськ Маріупольського округу: натовп із 150–200 жінок під імпровізованим червоним прапором – хустиною, натягнутою однією робітницею на палицю – рушив до виконкому. Жінки розгромили по дорозі районний комітет партії та примусили перелякану місцеву владу “викинути” наявні запаси хліба у продаж. 10 квітня 1929 р. 40 жінок увірвалися у помешкання голови селищної ради м. Скадовськ Херсонського округу, добиваючись вирішення питання з продажем хліба. У натовпі своєю активністю виділялася біднячка Селищева, два сини якої служили в Червоній Армії. “Якщо не дасте хліба, – кричала вона, – будемо забирати у ваших дружин і службовців, які отримують харчі”. 11 квітня 1929 р. у зв’язку з чергами за мануфактурою почалися заворушення в колишній столиці отамана М.Махна – м. Гуляй-Поле Запорізької округи: натовп із 800 чол. почав громити місцевий кооператив. Не зупинили його і постріли міліції. З вигуками “Хліб забрали, ми ходимо босі і голі, а нас замість мануфактури пригощають стрільбою”, “Бий мільтонів чорноголових”, – розлючені люди кинулися на охоронців правопорядку»⁹⁵.

Регіонами пріоритетного централізованого постачання залишалися промислові центри республіки – Криворіжжя та Донбас. Як зазначалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 липня 1929 р., в постачанні робкоопів цих регіонів «відбулося помітне поліпшення та по основних продуктах харчування створено резерви»⁹⁶. Наркомторг УСРР спромігся виокремлення Союзнаркомторгом

додаткового контингенту товарів для робітників Донбасу, а також проведення децентралізованих заготівель робкоопам цього регіону.

За рахунок перерозподілу державних ресурсів у III та IV кварталах було підвищено питому вагу Донбасу в абсолютній кількості постачання УСРР. Зокрема, в IV кварталі порівняно з I кварталом частка Донбасу щодо забезпечення м'ясом збільшилася з 30 % до 41,2 %, маслом – з 21 % до 43,5 %, олією – з 32 % до 58 %, хлібом – з 34,5 % до 46 %, бавовняними тканинами – з 34 % до 49 %, шерстяними – з 36 % до 46 %, шкіряними товарами – з 34 % до 69 %⁹⁷. Спеціально по постачанню Донбасу в другому півріччі 1928/29 р. було додатково виокремлено із загальносоюзних ресурсів 7 тис. 829 т олії⁹⁸. Порівняно з I півріччям 1928/29 р. збільшилося постачання робкоопів Донбасу та Криворіжжя м'ясом, маслом та яйцями⁹⁹.

Однак через мізерність постачання, збільшення завозу продуктів до робкоопів суттєво не вплинуло на якість продовольчого забезпечення робітників. За даними бюджетних обстежень в I кварталі 1928/29 р. робітники Донбасу щомісячно споживали по 1,7 яйця на особу, в II кварталі – 0,4 яйця, в III – 2,4 яйця. Порівняно з I кв. 1927/28 р. споживання яєць знизилося в декілька разів (з 4,2 шт. на місяць)¹⁰⁰.

Ситуація з продовольчим постачанням робітників не змінилася лише в Сталінському окрузі – єдиному в Україні, де селянське населення по чисельності було менше міського й місцевий ринок не міг задовольнити попит на продовольство 500 тисяч городян. Наприклад, у Горлівському районі, де не було селянського привозу, гірники могли задовольнити потребу в овочах – на 30 %, а в молочних продуктах – лише на половину. Щоб придбати м'ясо та овочі в робкоопах робітники та їх дружини займали черги з другої години ночі. Ситуацію погіршували постійні перебої централізованого постачання, в деяких місцевостях – навіть з хлібом. Наслідком незабезпеченості робітників стали прогули та надзвичайно висока плинність робочої сили, що сягала 78 %, а по деяких підприємствах – 100 %¹⁰¹.

Щоб попередити прогули, спричинені необхідністю придбання продуктів в багаточасових чергах, робкоопи намагалися організувати систему громадського харчування робітників на виробництві. Однак у 20-х рр. ця система не набула поширення. Навіть в 1928/29 р. вага громадського харчування у витратному родинному бюджеті українських робітників в середньому по УСРР не перевищувала 3,3 %¹⁰². Більшість їдалень громадського харчування існувала в Донбасі, де їх послугами користувалося 7 % робітників. Через брак коштів відкривалися переважно невеликі їдальні, за виключенням їдалень Єнакієвого та Горлівки з пропускнуою спроможністю 1,5 тис. обідів щодобово. Типовим для цих їдалень були скупченість, антисанітарні умови, незадовільна якість харчування, перебої в постачанні, завищення цін на продукти. Тому витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників Донбасу, які користувалися їх послугами, сягали 30 % прибутків бюджетів робітничих родин¹⁰³.

Намагаючись покращити продовольче постачання шахтарів і металістів, політбюро ЦК КП(б)У запропонувало робкоопам Донбасу та Криворіжжя поповнити фонди сільськогосподарських товарів за рахунок місцевих ресурсів: терміново приступити до підготовки децентралізованих заготівель сільськогосподарських продуктів (крім хліба), попередньо погодивши це питання з Наркоматом торгівлі; розпочати організацію молочарських ферм, тваринницького та городнього господарства¹⁰⁴; здійснити контрактацію по заготівлі городини; розгорнути торгове будівництво за рахунок фондів робкоопів та коштів, що мали надійти за рахунок введення спеціальних націнок на крам¹⁰⁵; взяти на себе організацію громадського харчування¹⁰⁶. Лише восени 1929 р. Наркомторг СРСР врешті-решт погодився задовольнити клопотання політбюро ЦК КП(б)У про дозвіл поставок у Донбас м'яса з Північного Кавказу та картоплі з Центральної Чорноземної області РСФРР¹⁰⁷.

Однак, внаслідок неповного виконання планів централізованого постачання при катастрофічному скороченні привозу сільськогосподарських продуктів селянами на ринки та при їх стрімкому подорожчанні рівень харчування робітників Донбасу в IV кварталі 1928/29 р. та I кварталі 1929/30 р. погіршився. Не виправдали надій і децентралізовані заготівлі продуктів робкоопами. Якщо плани заготівлі городини не вдалося реалізувати через посуху (плани по контрактації виконано на 12–15 %), то заготівля продуктів тваринництва і птахівництва робкоопами не проводилися. Через порушення зобов'язань «Молочарської спілки», укладених з робкоопами, було припинено постачання робітників молочними продуктами¹⁰⁸.

В протоколі Луганського обласного комітету партії за листопад 1929 р. зазначалося, що через зрив заготівель «в кооперації немає картоплі, капусти, інших овочів, зовсім відсутні тваринні жири і є перебої з постачанням рослинними жирами»¹⁰⁹. «На складах залишилися незначні запаси махорки та сірників і не залишилося жодного пуду вугілля. Погіршилося постачання м'ясом та крупами, цукром»¹¹⁰. Норма відпуску м'яса «в одні руки» в робкоопах обмежувалася 2 кг.¹¹¹

«Ми всі зараз голодуємо. Ми витрачаємо вдвічі – втричі більше грошей проти 1927 р. і на столі нічого немає,» – скаржився до бюро по роботі з іноземними робітниками і фахівцями тресту «Донвугілля» голова фірми «Тіссен» інженер Бліссенбах. Від імені німецьких робітників, які працювали на шахтах Донбасу, він вимагав від керівництва тресту надання «можливості без особливих ускладнень отримувати їстівні продукти в кількості й по цінах, що існували на початку 1927 р.», коли було укладено трудову угоду з німцями¹¹².

Намагався захистити інтереси гірників і Центральний комітет профспілки гірників СРСР, який з обуренням повідомляв до ЦК РКП(б), що «робітників форменим образом душать чорним, сирим хлібом. Про м'ясо і овочі не приходиться й казати»¹¹³.

За даними Центрального робітничого комітету України при Вукоопспілці (Уцербкоопу) рівень задоволення потреб робітничого населення Донбасу через систему робітничої кооперації по овочах і картоплі в IV кварталі 1928/29 р. не перевищувало 20–25 %, м'ясу – 70–75 %, маслу – 30–35 %, салу – 20 %, рису – 50–60 %, бавовняним тканинам – 70–75 % шерсті – 25–30 %, шкірі для підшав – 4 %¹¹⁴. Споживання м'яса робітниками скоротилося до 100–120 г на день¹¹⁵.

Не задовольнялися потреби навіть у споживанні хліба. Звертаючись до крамничних комісій, робітники настирливо вимагали збільшення персональних норм видачі хліба: з 2 до 2,5 фунтів для працюючих на добу та з $\frac{3}{4}$ до 1 фунту для утриманців. Однак малопотужні пекарні Донбасу ледве справлялися з випічкою хліба по тим нормам, що існували¹¹⁶. За даними бюджетних обстежень, проведених 1929 р., в родинх гірників на одного їдця в день (в середньому за рік) приходилося 300–400 г хліба, 350 г картоплі, 80 г фруктів, 133 г м'яса і 7 г вершкового масла¹¹⁷.

Погіршилося постачання робітників промисловими товарами. Бракувало дешевого взуття та одягу, яке придбали робітники. Наприклад, Луганський робкооп отримав в IV кварталі 1928/29 р. лише 900 пар чобіт та 300 заготовок для виготовлення взуття без підшав замість 7 тис., що мали надійти за планом. В результаті на Луганському паровозобудівному заводі, де працювало 79 тис. робітників, по парі чобіт отримали лише 90 робітників. У той же час в магазинах продавалося дороге взуття, недоступне робітникам. Дефіцитними товарами залишалися фуфайки, піджаки, білизна¹¹⁸.

В цілому по Україні за рахунок централізованих ресурсів за 1928/29 р. вдалося задовольнити нормативні потреби робітників тільки в споживанні круп – на 114 % та олії – на 108,5 %. Норми споживання хліба та борошна було забезпечено на 92 %, м'яса – на 56 %, картоплі – на 47 %, масла – на 39 %, сала – на 22 %, яєць – на 19 %, овочів – на 9 %¹¹⁹.

Найкраще постачалися хлібними та круп'яними виробами, а також продуктами птахівництва та тваринництва великі промислові міста – Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя та Миколаїв. Найгірше – непромислові міста та містечка, де навіть норми по хлібу та крупам виконувалися на $\frac{2}{3}$. Проміжну ланку між промисловими та непромисловими містами по рівню продовольчого постачання займали великі міста – Київ та Одеса. Не повне задоволення нормативної потреби споживання хліба в Донбасі та Криворіжжі в I кварталі 1928/29 р. пояснювалося викачуванням хліба з міст на село й було припинено впровадженням карткової системи (див. табл. 1)¹²⁰. Мізерними залишалися норми постачання яйцями та маслом. В середньому по Україні річна норма постачання маслом не перевищувала 840 г, в той час як споживачі Москви та Ленінграда отримували по 7 кг 230–280 г¹²¹.

«Робітнича кооперація не зуміла розгорнути роботу по постачанню робітникам продовольчих товарів і замінити приватника, що пішов з ринку», – констатував Наркомторг УСРР за наслідками обстеження стану продовольчого

постачання в Луганському окрузі¹²². В той же час частка приватника в постачанні міського населення, зокрема, овочами та картоплею, впала впродовж 1929 – 1930 р. з 50 % до 5 %¹²³.

Брак продовольчих товарів у кооперативній торгівлі зумовив стрімке зростання цін на сільськогосподарських ринках. Зокрема, ринкові ціни на картоплю в Харкові за два тижні вересня збільшилися майже вдвічі – з 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 75 коп. за пуд, при ціні в 1 руб. 15 коп. в кооперативі, а у Луганську в жовтні місяці сягнули 6–7 руб. за пуд¹²⁴. В листопаді рівень цін на картоплю в середньому по Донбасу сягнув 40 коп. за кг¹²⁵.

Зважаючи на загострення продовольчої кризи, 21 вересня політбюро ЦК КП(б) вирішило в підтвердження постанови від 13 квітня 1929 р. спромогтися від керівництва Північного Кавказу безперешкодного допуску Українського м'ясного тресту на м'ясні ринки цього регіону в районах, прилеглих до Донбасу, а також отримати в ЦЧО дозвіл на першочергове вивезення картоплі до Донбасу та на заготівлю в цій області інших овочів українськими заготівельниками. Крім того, було ухвалено терміново припинити вивезення м'яса з України на Північ (до РСФРР), скоротити експорт масла та яєць, а також забезпечити нормований розподілу м'яса серед робітників¹²⁶.

Були передбачені й заходи поліпшення хлібопечення, однак не стільки за рахунок використання якісного борошна (додаток ячменю в хлібі було зменшено з 20 % до 10 %), скільки завдяки заходам адміністративного та громадського впливу – посиленню трудової дисципліни в пекарнях та організації громадського контролю за якістю хліба з боку «булочних комісій». Ці заходи мали попередити розкрадання борошна та забезпечити дотримання технології хлібопечення¹²⁷. В перспективі планувалося замінити кустарне виробництво хліба фабричним. Робилася й ставка на залучення робітників до раціоналізації кооперативної роботи та поліпшення робітничого постачання¹²⁸.

Зважаючи на неефективність заготівель робітничих кооперативів Донбасу в Глухівському, Старобільському, Чернігівському та Ізюмському округах, проведених у жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «перерозподілу плану постачання промислових центрів у всесоюзному масштабі для належного задоволення робітничого постачання промислових центрів України»¹²⁹.

Одночасно проводився перерозподіл наявних ресурсів у межах республіки. З централізованого постачання було знято Херсон, Мелітополь та Бердянськ. Обмежувалося постачання по найбільш дефіцитним продуктам, спочатку – по м'ясу, маслу та яйцям. У листопаді 1929 р. планове постачання цими продуктами зберігалось тільки у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Києві, а по маслу та яйцям – в Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Кам'янському, Харкові з Будами, Запоріжжі з Дніпрельстаном, Миколаєві, Зінов'євську, Маріуполі, Шостці, Києві, Одесі, Рубіжному¹³⁰. Нормоване постачання соняшниковою олією було залишено для робітників Донбасу, Криворіжжя, Харкова та Дніпропетровська

за обов'язковою умовою скорочення контингентів споживачів в інших регіонах України¹³¹. Щоденні норми відпуску м'яса по забірних книжках встановлювалися для робітників Донбасу та Криворіжжя в розмірі 200 г та 100 г – для інших категорій споживачів.

Щомісячні норми придбання в робкоопах олії для робітників цих регіонів обмежувалися 1 кг, для робітників Харкова та Дніпрельстану – 800 г, а в решті окружних центрів – 600 г. Інші категорії споживачів у Донбасі, Криворіжжі, Харкові та Дніпропетровську могли отримувати по 400 г олії, а в інших окружних центрах – по 300 г. Нормоване постачання крупами в цих місцевостях встановлювалося в розмірі 2 кг для робітників та 1 кг – для інших категорій споживачів. В інших окружних центрах для робітників – в межах 1,5 кг та для інших категорій споживачів – 750 г. 2,5 кг круп мали отримувати сезонні робітники¹³². Постачання хлібом мало проводитись за старими нормами. Крім того, встановлювалися обов'язкові видачі борошна «для приварку» в Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Харкові – по 1,5 кг на їдця щомісячно, а в інших місцях – по 1 кг¹³³.

В 1929/30 р. Наркомпрод УСРР запланував збільшити розміри централізованого продовольчого постачання, в першу чергу, за рахунок овочів та продуктів тваринництва і птахівництва (див. табл. 2). Поліпшення постачання овочами, маслом, яйцями, олією та крупами мало торкнутися споживачів усіх місцевостей, що знаходилися на централізованому постачанні. Салом – виключно у промислових регіонах та містах, хлібом – лише в Донбасі та Криворіжжі. Якщо для споживачів Донбасу та Криворіжжя планувалося збільшити постачання всіма видами продуктів, то для промислових міст – за винятком двох видів продуктів (хліба й борошна, а також м'яса), а для великих міст – трьох видів (хліба й борошна, а також м'яса та сала). Постачання цими продуктами в містах мало скоротитися, причому в найбільшому розмірі – у великих містах (Києві та Одесі) (див. табл. 3)¹³⁴.

План централізованого постачання по більшості продуктів харчування в I кв. 1929/30 р. вдалося виконати, а по деяким – картопля, яйця, олія – навіть перевиконати. Це надало можливість поліпшити постачання індустриальних робітників борошном, маслом, яйцями та олією (див. табл. 4). Але навіть за умови виконання плану постачання, Наркомпрод УСРР міг задовольнити потреби робітників тільки в нормованому споживанні хліба, круп та олії (див. табл. 5).

Таким чином, в 1928/29 р. міста України переживали товарну кризу, зумовлену руйнацією приватного ринку, коли державна та кооперативна торгівля не справлялася із забезпеченням зростаючої чисельності городян сільськогосподарськими та промисловими товарами. Особливої гостроти товарна криза набула в УСРР. Така ситуація була спричинена неврожаєм та надмірним вивозом продовольства за межі республіки, а також різким скороченням поставок промислових товарів до промислових центрів УСРР порівняно з іншими республіками. В цих умовах, згідно із потребами промислової індустріалізації,

було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування та промисловими товарами. Ініціаторами переходу від вільної торгівлі до нормованого продажу товарів, й, врешті-решт, до карток спочатку на хліб, а потім і на інші продуктові товари виступили пайщики робітничих кооперативів. Згідно з принципом індустріальної доцільності права на отримання товарів із державного фонду поступово позбавлялися селяни, кустарі, сільськогосподарські робітники, а з часом навіть промислові робітники, які мали господарство на селі, а також зайняті в другорядних для індустріалізації виробництвах.

Введення зрівняльного розподілу товарів позбавляло робітників стимулів до продуктивної праці, а мізерні норми їх карткового розподілу та нерегулярність отоварювання по більшості продуктових товарів, окрім хліба, круп та олії, змушували шукати додаткові джерела придбання товарів, що зникали з продажу. Значну частину вільного, а нерідко й робочого часу, робітники витрачали на пошуки та придбання товарів повсякденного попиту, які перетворилися на гостро дефіцитні. Прогули та інші форми порушення трудової дисципліни, а також висока плинність робочої сили ставили під загрозу виконання виробничих планів та потребували посилення карально-адміністративних заходів у політиці стимулювання продуктивності праці.

Додатки

Таблиця 1.

Задоволення нормативних продовольчих потреб трудящих в окремих районах по різних видах продуктів харчування (у відсотках до норми)

Назва продуктів	Група районів			
	Донбас та Криворізький басейн	Промислові міста (Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв та ін.)	Великі міста: Київ та Одеса	Інші міста, що знаходилися на централізованому постачанні
Хліб та борошно	93,9 %	115,5 %	99,7 %	70 %
Крупи	121 %	139 %	48,9 %	62 %
Олія	136,1 %	116,1 %	89,2 %	56 %
М'ясо	63 %	73 %	66 %	36 %
Сало	23 %	28 %	14 %	–
Масло	44 %	56 %	30 %	6 %
Яйце	22 %	29 %	16 %	20 %
Картопля	59 %	59 %	29 %	19 %
Інші овочі	11 %	10 %	6 %	5 %

Таблиця 2.

План централізованого постачання робітників та службовців УСРР окремими видами продуктів харчування в 1929/30 р. (в тис. пудів)

Назва продуктів	1928/29 р.	1929/30 р.
Хліб та борошно	29 700	31 760
Крупи	3 000	3 800
Олія	930	1 780
М'ясо	7 237	7 680
Сало	250	510
Масло	254	450
Яйце	41 664 ¹³⁵	77 490
Картопля	11 714	20 630
Інші овочі ¹³⁶	888	2 655

Таблиця 3.

План централізованого постачання робітників і службовців УСРР на 1929/30 р. по окремих видах продуктів харчування в різних районах (в тис. пудів)

Назва продуктів	Група районів					
	Донбас та Криворіжжя		Промислові міста		Великі міста	
	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.
Хліб	9 938	11 548	8 894	7 821	5 747	5 350
Крупи	1 038	1 352	899	934	241	395
Олія	400,5	673,5	233	433	128	255
М'ясо	2 625	3 570	2 428	2 310	1 983	1 600
Сало	104,5	290	85	140	31	20
Яйця	79	181	94	132	45	62
Масло	15 491	41 000	1 550	19 940	6 572	8 500
Картопля	5 019	8 640	3 544	5 160	1 262	2 900
Інші овочі	444	1 325	299	627	123	255

Таблиця 4.

Виконання плану централізованого постачання робітників і службовців в I кв. 1929/30 р. по окремим видам харчових продуктів у порівнянні з I та IV кв. 1928/29 р.

Назва продуктів	План	Виконання	% виконання	I кв. 1929/30 р. в %	
				Порівняно	
				До IV кв. 1928/29 р.	До I кв. 1928/29 р.
Борошно	131 841 т	150 059 т	106,2	124 %	102,4 %
Крупа	17 661 т	17 496 т	99	–	–
М'ясо	33 697 т	30 096 т	89	108 %	100 %
Масло	1 255,8 т	1 217	95	145,6 %	92,6 %
Яйця	28 025 скр.	29 488 скр.	105	149,8 %	195,8 %
Картопля	309 493 т	412 845 т	133	–	250 %
Цукор	18 710 т	19 628 т	104	–	–
Олія	6 174 т	614,5 т	99,4	164 %	146,9 %

Таблиця 5.

Рівень задоволення потреб робітників і службовців УСРР в нормованому споживанні основних продуктів харчування згідно з планом централізованого постачання в 1929/30 р. (у % до норм споживання)

Назва продуктів	Група районів			
	Донбас та Криворіжжя	Промислові міста	Великі міста	В цілому по УСРР (враховуючи транспортників)
Хліб (в борошні)	101 %	94,6 %	86,6 %	92 %
Крупи	200 %	181 %	166 %	182 %
Олія	180 %	172 %	143 %	166 %
М'ясо	83 %	72,6 %	143 %	166 %
Сало	59 %	43,5 %	20 %	37 %
Масло	74 %	57 %	30 %	5-7 %
Яйця	37 %	23 %	13 %	22,5 %
Картопля	100 %	85 %	56 %	81 %
Інші овочі	31 %	20,8 %	11,5 %	21,5 %

¹ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – М., 1999.

² Слотнік П.В. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект проблеми). – К., 1992; Капустян Г. Передвісники голоду 30-х років ХХ ст. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.7: Спеціальний. – К., 2003. – 234–243; Гриневич Л.В. «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.10. – К., 2004. – 208–232.

³ Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (1920-ті рр.). – К., 1994; Маслов А.О. Розвиток внутрішньої торгівлі в УСРР в період непу (1921–1929 рр.). – Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; Прилуцький В.І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.14. – К., 2005. – 174–186.

⁴ Бюджеты рабочих и служащих. – Вип.1. – Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. – М., 1929; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг.: Данные текущего обследования. – б/м, б/г; Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны. – М., 1925 та ін.

⁵ Гуцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929–1930 року. – Х., 1930; Баевский Н. Фонды коллективного потребления: Об уровне жизни пролетариата СССР. – М.-Л., 1932; Микоян А. Продовольственное снабжение и наши задачи: переработанная стенограмма выступления на рабочих собраниях по продовольственному вопросу. – М.-Л. – 1930 та ін.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.130. – Арк.37.

⁷ Николін А. О внутренней торговле. – М.-Л., 1928. – С.145, 192, 196.

- ⁸ Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг.: Данные текущего обследования. – б/м, б/г; Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны. – М., 1925.
- ⁹ За межі УСРР було вивезено 62 млн. пудів зерно-хліба замість запланованих 42 млн. пудів.
- ¹⁰ Слотнік В.П. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). – Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – С.34.
- ¹¹ Свищев М.А. Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. – 1989. – №1 – С.11–25.
- ¹² Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. 1925/26–1929/30 рр. – К., 1995. – С.8–10.
- ¹³ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.40–41.
- ¹⁴ Прилуцький В.І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – С.185.
- ¹⁵ Слотнік В.П. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). – С.154.
- ¹⁶ Народне господарство України: Стат. довідник. – К., 1935. – С.186.
- ¹⁷ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.56.
- ¹⁸ Там само. – С.74.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.130. – Арк.39.
- ²⁰ Там само. – Арк.33.
- ²¹ Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917-1963). – М., 1964. – С.401.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.122. – Арк.22.
- ²³ Там само. – Спр.121. – Арк.76; Спр.122. – Арк.6; Спр.130. – Арк.74.
- ²⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.2514. – Арк.125.
- ²⁵ Там само. – Оп.6. – Спр.151. – Арк.22-зв, 24.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.423. – Оп.5. – Спр.751. – Арк.238.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.153. – Арк.254.
- ²⁸ Там само. – Спр.142. – Арк.42.
- ²⁹ Народне господарство України: Стат. довідник. – К., 1935. – С.186.
- ³⁰ Свищев С.В. Потребительская кооперация Украины и качество обслуживания потребителей // Народное хозяйство Украины. – 1928. – № 5. – С.43–53.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.172. – Арк.8-зв.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326. – Арк.101.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.142. – Арк.34–35.
- ³⁴ Там само. – Арк.34–35.
- ³⁵ Гриневич Л.В. «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні компанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. – С.212, 214.
- ³⁶ Слотнік В.П. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). – С.127.

- ³⁷ *Гриневич Л.В.* «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. – С.215.
- ³⁸ Там само. – С.215-216.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Слотнік В.П.* Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). – С.133.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326. – Арк.196.
- ⁴² Там само. – Арк.102.
- ⁴³ *Лобач К.В.* Непмани на споживчому ринку України (1920-ті рр.). – С.14.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.142. – Арк.27–28; ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.752. – Арк.46-зв.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.150. – Арк.134.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.34.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326, 101.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.386. – Арк.84.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.142. – Арк.84.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.1089. – Арк.23.
- ⁵² *Осокина Е.* За фасадом «сталінського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.65.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.34.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326. – Арк.217.
- ⁵⁵ *Осокина Е.* За фасадом «сталінського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.65.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.43–45.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. Спр.386. – Арк.42.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.326. – Арк.227.
- ⁵⁹ Там само. – Арк.275.
- ⁶⁰ *Осокина Е.* За фасадом «сталінського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.67.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. Спр.386. – Арк.67.
- ⁶² Там само. – Арк.63.
- ⁶³ Там само. – Арк.72.
- ⁶⁴ Там само. – Арк.25–26.
- ⁶⁵ Там само. – Арк.62.
- ⁶⁶ Там само. – Арк.67.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.25.
- ⁶⁸ Там само. – Арк.21.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.39.
- ⁷⁰ Там же. – Арк.225–226.
- ⁷¹ Там само. – Арк.21.
- ⁷² 1 кг ковбаси коштував 40 руб.
- ⁷³ *Николин А.* О внутренней торговле. – М.-Л., 1928. – С.185.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326. – Арк.40, 49, 51.

- ⁷⁵ Там само. – Арк.28.
- ⁷⁶ Там само. – Арк.42.
- ⁷⁷ Там само. – Арк.47.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.326. – Арк.225–226.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.177. – Арк.220.
- ⁸⁰ *Гриневич Л.В.* «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. – С.211.
- ⁸¹ Всього за планом хлібозаготівель було зібрано 226 862 пуди.
- ⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.172. – Арк.63.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.1089. – Арк.21.
- ⁸⁴ Там само. – Спр.752. – Арк.16.
- ⁸⁵ Там само. – Спр.326. – Арк.457.
- ⁸⁶ Там само. – Спр.752. – Арк.16.
- ⁸⁷ Там само. – Арк.3.
- ⁸⁸ Там само. – Арк.17.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.71.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.752. – Арк.46-зв.
- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.177. – Арк.190.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.750. – Арк.17.
- ⁹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.84.
- ⁹⁴ Там само. – Арк.191.
- ⁹⁵ *Гриневич Л.В.* «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. – С.224–225.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.172. – Арк.8–9.
- ⁹⁷ Там само. – Спр.176. – Арк.78–79.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.750. – Арк.66.
- ⁹⁹ Там само. – Арк.89.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк.68.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.172. – Арк.8–9; Спр.176. – Арк.102.
- ¹⁰² *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. – Вип.11. – К., 2004. – С.296.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.328. – Арк.477.
- ¹⁰⁴ Постанову про організацію городів навколо міст та робітничих селищ було ухвалено на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 січня 1929 р. (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.95–96).
- ¹⁰⁵ Згідно з постановою Української економічної ради (УЕР) від 28 травня 1929 р. було встановлено відповідні націнки в розмірі 1% на всі види товарів, за виключенням предметів широкого споживання. (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.95–96). Через місяць було підвищено націнки на тканини, шкіряний крам, фабричне взуття, рибний крам – до 2%, цукор – до 3,5%. (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.173).
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.145.
- ¹⁰⁷ Там само. – Арк.24–25.

-
- ¹⁰⁸ Там само. – Спр.176. – Арк.78–79; ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.386. – Арк.111.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.176. – Арк.157.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.313. – Арк.29.
- ¹¹¹ Там само. – Спр.323. – Арк.110.
- ¹¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.177. – Арк.188.
- ¹¹³ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.69.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.176. – Арк.157.
- ¹¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.313. – Арк.29.
- ¹¹⁶ Там само. – Спр.323. – Арк.110.
- ¹¹⁷ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.69.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.323. – Арк.111.
- ¹¹⁹ Там само. – Спр.1089. – Арк.23.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Там само. – Спр.750. – Арк.76.
- ¹²² Там само. – Спр.313. – Арк.29.
- ¹²³ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – С.76.
- ¹²⁴ Там само. – Арк.156–156.
- ¹²⁵ ЦДАВО України, 423. – Оп.5. – Спр.323. – Арк.110.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.165. – Арк.42–43; Спр.176. – Арк.96.
- ¹²⁷ Там само. – Спр.176. – Арк.125.
- ¹²⁸ Там само. – Спр.165. – Арк.97; Спр.177. – Арк.23.
- ¹²⁹ Там само. – Спр.177. – Арк.33.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.328. – Арк.3.
- ¹³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.177. – Арк.220.
- ¹³² ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.5. – Спр.751. – Арк.1-зв.
- ¹³³ Там само. – Спр.1089. – Арк.27.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Міра обчислювання невідома. В документі позначена як скр.
- ¹³⁶ Без врахування постачання транспортників.